

ЕКОНОМІЧНА ВІТЧИЗНЯНА ОСВІТА НАПРИКІНЦІ XIX ст. ТА ЇЇ АКсіОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Лантух І.В. к.е.н., доцент

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

Анотація. У статті висвітлюється нагальна потреба, що виникла перед вітчизняною промисловістю в кінці XIX ст., а саме потреба в освічених кадрах, що було пов'язано з модернізацією промисловості. Ця потреба актуалізувалася тим, що усього менше 7 % працівників промисловості мали освіту, що одержали не тільки у вищих технічних навчальних закладах, але й закінчили курс у середніх і початкових професійних школах. Отже, предметом дослідження є професійна середня і початкова освіта. Мета роботи - дослідити ланцюг задоволення потреби у професійних кадрах різних галузей промисловості через розгортання середньої і початкової професійної освіти в цей період, а також превентивно дослідити справу народної освіти, якою опікувалася держава і яка готувала підґрунтя для відтворення професійно навчених працівників промисловості. Автор доводить, що економічна освіта має свій аксіологічний потенціал, який почав закладатися ще в кінці XIX ст, про що свідчить праця освічених працівників на вітчизняних підприємствах, яка була у півтора рази продуктивніша від праці неписьменних. Методами дослідження стали історична аналогія, порівняльно-аналітичний метод, метод кореляції, метод інтерпретації. Результати дослідження полягають в тому, що автор прослідкував пряму залежність між ланками нижчої, або народної освіти, та економічної освіти. Матеріали цієї роботи можуть використовуватися при викладанні навчальних курсів економічної історії, державного регулювання економіки, національної економіки. Автор прийшов до висновку, що саме в кінці XIX ст. закладаються підвалини перетворення освіти у виробничу силу суспільства.

Ключові слова: освіта, економічна освіта, професійна освіта, народна освіта, аксіологічний потенціал, промисловість.

Постановка проблеми. У всі часи існування людства головну роль у розвитку прогресу, формуванні культури відігравали інтелект, освіта та наука. Хоча у сучасній літературі зустрічається критика просвітництва, а саме в роботах М. Фуко, Т. Адорно, М. Хоркхаймера та ін., проте практика показує, що науковий прогрес заперечувати неможливо. Це добре видно на теренах України, яка орієнтується на західні демократичні цінності, вважає інтелект, освіту та науку одними із самих актуальних проблем свого розвитку. У своїй роботі «Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI ст.» професор В. Литвин зазначив, що розвиток інтелектуального потенціалу суспільства, народу й особистості належить до пріоритетів українського державотворення. Інтелект – це стратегічний ресурс розвитку суспільства як невід'ємної складової європейської і світової цивілізації. Наука і високі технології, інформація і освіта, культура та виховання особистості є саме тією провідною ланкою в ланцюзі першорядних завдань, узявшись за які, ми можемо вирішити весь комплекс проблем [1, с. 5].

Підвалини освіти в Україні, зокрема економічної, мають свої історичні традиції, які закладалися в кінці XIX ст. під час модернізації вітчизняної промисловості, бо потреба в освічених професійних кадрах була нагальною, та невідкладною. Виробництво потребувало потужний прошарок освічених робітників, професіоналів середньої та вищої ланок. Тому проблема вимагала свого вирішення не тільки на рівні держави, а й на рівні всього суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова література в основному висвітлює проблеми становлення та розвитку комерційної освіти. Це праці О. Сахарова, М. Блатова, О. Євстигнєєва, О. Петрова, О. Фоміна, Д. Морєва, С. Григор'єва, М. Кечеджи-Шапвалова, О. Михайлова, О. Галецького, Б. Агламова та ін. Що стосується взагалі економічної освіти, то тут цінним надбанням є документи уряду С.Ю. Вітте, які безпосередньо відносяться до становлення економічної освіти [2], а також столипінські реформи в галузі освіти, культури та науки [3].

Невирішені складові загальної проблеми. Кореляція професійної освіти працівників виробництва в кінці XIX ст. на вітчизняних підприємствах з народною освітою, якою опікувалася держава і суспільство.

Мета статті. Дослідити ланцюг задоволення потреб виробництва професійними кадрами та кадрами освічених робітників через розгортання середньої і нижчої професійної освіти в період модернізації виробництва в кінці XIX ст. в Україні, а також превен-

тивно дослідити справу народної освіти, якою опікувалася держава і яка готувала підґрунтя для відтворення професійно навчених працівників промисловості. Довести аксіологічний потенціал освіти, що перетворюється поступово у виробничу силу суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наприкінці XIX ст. стан вітчизняної освіти не відповідав вимогам того часу. Середня та початкова професійна освіта майже зовсім не існували. Готуючись до 1-го з'їзду вітчизняних діячів з технічної та професійної освіти (грудень 1889 р.), департамент мануфактур і торгівлі надрукував украй разючі відомості про особистий персонал фабрик і заводів. З 21 810 осіб, що завідували фабричними й заводськими виробництвами (до них входили і підприємства України, яка була на той час у складі Російської імперії), тільки 1471 особа, або менш 7 % отримали технічну освіту, рахуючи в тому числі осіб, що одержали освіту не тільки у вищих технічних навчальних закладах, але й ті, які закінчили курс у середніх і нижчих професійних школах [4]. Уся інша переважна більшість людей, що стояли на чолі промислових підприємств, зовсім не мали відповідної фахової підготовки. Зокрема, по окремих виробництвах, повідомлювані департаментом, цифри ще менш втішливі; так, у групі керамічних виробництв (вапняні, цегельні, порцелянові, скляні заводи) освітнім цензом володіли лише 4 % загальної кількості керівників промислових підприємств, тоді як на підприємствах цього роду зайнято було 67 тис. робітників; у закладах, що виробляли живильні продукти, при 79 тис. робітників, освічені техніки становили ледь 3 % усієї кількості керівників виробництв, а у тій галузі промисловості, котра займалася обробкою тваринних продуктів, при 44 тис. робітників, участь осіб з технічною освітою становила лише 1 %. Так, наприклад, на 2 ½ тисячі шкіряних заводів, що відносилися до цієї групи, з 40 млн. виробництвом, доводиться 13 техніків; 490 миловарних заводів, з річною продуктивністю в 7 ½ млн. крб., мали 12 науково-підготовлених керівників; 555 салотопних свічокосальних заводів, при 6 ½ млн. виробництві, - тільки 3, а на 268 віскосальних заводів, з 5 млн. виробітком, не було жодного науково-освітченого техніка [4].

Тому міністерство народної освіти досить енергійно прийнялося за розв'язання цієї проблеми. Ініціатива цього знайшла собі досить широку підтримку з боку земства, міст і приватних осіб, що охоче брали фінансову участь в утриманні середніх і початкових професійних шкіл.

Цей рух на користь розвитку професійної освіти повинен був надати згодом промисловості набагато більшу послугу, аніж митна політика, до яких - би високих меж вона не була доведена. Надзвичайна щедрість з боку митної політики становила навіть разючий контраст із тією економією, яка спостерігалася в галузі витрат, що мали на увазі безпосереднє задоволення потреб обробної промисловості, в тому числі й потребою в людях з відповідною технічною освітою. Не дивно, що за таких умов величезні жертви, на які прирікало населення митне заступництво обробної промисловості, залишалося без усяких позитивних результатів, якщо не вважати за такі високі прибутки, які забезпечувалися підприємцям.

Нажаль, зазначений добродійний рух досить слабко відбився на стані загальної початкової професійної освіти. Треба підкреслити, що у вітчизняній практиці досить мало усвідомлювався факт як самостійного значення економічної освіти, так і та обставина, що успішне поширення професійних знань може бути прямо побудоване тільки на засадах широкої постановки загальної початкової професійної освіти.

Відсутність такої свідомості досить наочно відбивалася в таких нападках, яких зазнавали земства за свою пристрасть до поширення на селі початкової професійної освіти й за перевагу саме цієї потреби перед багатьма іншими. Навіть прихильники земств часто схильні були вбачати в подібній пристрасті одностороннє захоплення, що шкідливо відбивалося на здійсненні заходів, спрямованих безпосередньо до підйому економічного добробуту населення, тому що витрати на поширення початкової освіти забирали левову частку невеликих земських бюджетів.

Тим часом земські діячі набагато раніше за інших переконалися, що підняття рівня розумового розвитку населення є необхідною умовою успішного здійснення усілякого роду економічних заходів. Якщо численні земські ініціативи в цій галузі зазнали фіаско, то саме, завдяки тому гальму, яким була загальна неосвіченість селянства.

Теж, зокрема, можна сказати й про такий чинник підвищення економічного добробуту населення, яким було якісне поліпшення умов його праці. Разом із технічними вдосконаленнями, які запроваджувалися в усі галузі промисловості, поступово зростають і вимоги, пропоновані до звичайного робітника. Досвід показав, що без робітників,

здатних задовольняти таким вимогам, застосування самих удосконалених машин ще далеко не забезпечувало переваги на міжнародних ринках. Потім, як свідчить той же досвід, навіть порівняно низька заробітна плата не в змозі відшкодувати втрат від необхідності користуватися послугами малоосвічених робітникам.

Професор І.І. Янжул у своєму дослідженні «Економічна оцінка народної освіти» наводив слушне зауваження американського міністра народної освіти Гарріса, який вказував, що головною причиною суперництва, з яким зіштовхнулися Англія, Франція й Німеччина у кінці ХІХ ст. – це збільшення витрат на народну освіту [5]. Економічний ефект цього - прагнення утримати за собою світові ринки збуту, для чого, безумовно, необхідно, за допомогою шкіл, підняти розумовий розвиток населення. Звідси, наприклад, своїми успіхами в цій міжнародній боротьбі за ринки Німеччина була зобов'язана звичайному шкільному вчителю.

Досить повчальною є таблиця 1 [5], що складена тогочасним економістом Каррогеєм Райтом, свідчить про те, що найвища оплачувана праця може бути в той же час і найбільш вигідною з точки зору зменшення витрат виробництва. Так, співвідношення заробітної плати до середньої продуктивності праці робітника в різних країнах була такою:

Таблиця 1 - Співвідношення заробітної плати до середньої продуктивності праці робітника в різних країнах наприкінці ХІХ ст.

Країна	Річна продуктивність	Річна заробітна плата
США	1 888 дол.	347 дол.
Велика Британія	760 дол.	204 дол.
Франція	545 дол.	175 дол.
Німеччина	545 дол.	155 дол.
Австрія	409 дол.	150 дол.
Росія	381 дол.	120 дол.

Із цієї таблиці видно, що найбільш дешева праця вітчизняного робітника є, насправді, найбільш дорогою, тоді як найдорожча праця американського робітника – найдешевшою. Дійсно, у першому випадку заробітна плата становила менше п'ятої частини вартості продукту виробництва робітника, а в другому - майже третину. Найбільш висока продуктивність американського робітника була, звичайно, результатом цілої сукупності причин, але серед них перше місце належало порівняно високому розумовому розвитку першого. Те ж саме можна сказати і про вітчизняного робітника того часу.

Важливе значення розумового розвитку для робітника підтверджувалося й даними вітчизняної дійсності. Ці дані, між іншим, згруповані були ІІ з'їздом технічної і професійної освіти (кінець ХІХ ст.) на підставі відповідей, отриманих від фабрикантів, заводчиків і сільських хазяїв.

Так, адміністрація Дитятківської паперової фабрики Радомисльського повіту Київської губернії у своїй інформації відзначала, що «робітник, який навчався у школі, має на фабриці, безумовно, перевагу перед тими, хто не має освіти». Гідністю перших є «більша тямущість і кмітливість, більша спостережливість і спритність взагалі, здатність скоріше пристосовуватися до різних випадковостей роботи». Поруч із цим, «чим більше освічений робітник, тим більше він придатний на ті посади, де крім простої фізичної сили, потрібні ще спостережливість, кмітливість і увага». Взагалі ж, як наголошувалося, *праця* освічених робітників у півтора рази продуктивніша від неписьменних [5].

Аналогічне явище спостерігалось й у сільському господарстві. Так, у господарствах, де застосовувалась машинна праця, намагалися користуватися винятково освіченими робітниками. Але їх недолік полягав лише в тому, що вони «майже не сприймають брудної лайки на свою адресу».

Таким чином, безсумнівно, що освіченість була вже досить важливим самостійним чинником, здатним ефективно впливати на економічне становище населення, не говорячи про те, що, як показав досвід, успішне здійснення різного роду економічних заходів вимагало певного мінімуму розумового його розвитку, а це, як відомо, прерогатива освіти.

Не дивно, що земства, які знаходилися у безпосередній близькості до населення, висували поширення початкової професійної освіти на перший план. Але тут на допомогу їм повинний був прийти й уряд. Прикладом була Німеччина, де державний бюджет

(1898 р.) ухвалив відому обов'язкову участь у витратах місцевих установ на утримання початкових професійних шкіл. Так, у Пруссії ця участь досягала щорічно 50 млн. марок, тобто 25 млн. крб. У нас же така частка державного бюджету, враховуючи витрати міністерства народної освіти й духовного відомства на утримання початкових професійних шкіл, не перевищувала 10 млн. крб. [5].

Тільки наприкінці 90-х рр. XIX ст. міністерство народної освіти почало видавати грошову допомогу тим земствам, які виявляли особливо енергійну турботу в галузі тиражування початкової професійної освіти. Але такого роду допомога тоді мала епізодичний характер. Тим часом, було досить бажане встановлення певного й більш значного розміру частки державного бюджету в тих витратах, які несли місцеві установи на утримання початкових професійних шкіл. Тільки подібна позиція могла б забезпечити зростання значущості освіти в економічному просторі розвитку країни. В цьому і був її аксіологічний потенціал, як освітянської інституції, щодо впливу її на розвиток вітчизняної економіки.

Але цього б могло б не статися, якби не спрацювала ланка нижчої, або народної освіти. Про це вже зазначалося вище. Справа в тому, що держава у кінці XIX ст. впритул підійшла до визначення і вирішення громадських задач освіти. Щодо парадигми народної освіти, то всі країни поділяються на дві категорії: в одних країнах справа народної освіти залежала від держави, в інших – від суспільства. На вітчизняних теренах, через певні історичні обставини, цю місію виконувала держава [6]. Держава дивилася на освіту, як на одну зі сторін свого життя або один із засобів задоволення державних потреб. А державі потрібні були різні фахівці – військові, судді, священники, лікарі, але особливо техніки та інженери, чого вимагала технічна модернізація промисловості. Тому вона створювала для цього спеціальні навчальні заклади. Для держави було корисно, щоб громадяни мали певний мінімум освіти, і вона засновувала початкові школи. Саме держава складала навчальні плани, проводила певні системи освіти, на її думку, найбільш відповідні державним цілям, переслідувала одноманітність у навчальних закладах того або іншого виду тощо. Але про окремих особистостей вона мало опікувалася. Для неї важливі були виконання статуту, програми викладання, кількість тих, що перейшли в інші класи, або кількість тих, хто закінчив курс та ін., словом - формальні результати.

Але таких результатів вимагало від школи суспільство й батьки; для них на першому плані були діти та їх успіхи. Школа для них не мала сенсу, якщо в ній діти почували себе погано, важко, слабшали фізично, якщо вона не йшла урівень із розвитком суспільного життя.

Ці прагнення суспільства, звичайно, могли бути погоджені й об'єднані з поглядами держави на освіту; переслідуючи свої цілі, держава не могла забувати, що освіту одержували діти, на властивості й потреби яких необхідно було звертати увагу; суспільство-же, маючи на увазі інтереси дітей, не могло допускати, щоб справа освіти йшла поза зв'язком з державою.

Також суспільство вимагало, щоб школа впливала на дітей, що навчаються в ній, щоб діти розбудовувалися в ній не тільки розумово, але й у моральному й фізичному відношеннях. Проте державі важко було виконувати ці вимоги у своїх школах, тому що їхнє здійснення тягло за собою внесення в навчальний заклад таких елементів, у яких воно не було зацікавлено безпосередньо.

Також, при виборі освітніх систем, держава керувалася об'єктивними засадами; вона ухвалювала лише ті системи, за допомогою яких швидше за все могли бути досягнуті її безпосередні цілі, і суворо тримала їх у всіх навчальних закладах того самого роду. Суспільство-ж виходило із суб'єктивних міркувань і не бажало, щоб діти втискувалися в рамки тільки відомих, випробуваних систем; воно прагло, щоб освітніх систем було стільки, скільки типів дитячих розумів, так, щоб у випадку неуспіху при одній системі, дитина могла почати освіту по іншій системі.

Особливу систему, без сумніву, повинне було представляти жіноча освіта. Для держави це питання мало другорядне значення; для нього важливо була освіта чоловіків, необхідних для відправлення різних державних функцій. Для суспільства-же освіта жінок – питання першорядної важливості: увесь уклад сімейного життя перебував у прямій залежності від жіночої освіти. На вітчизняних теренах існували жіночі навчальні заклади, але вони представляли «зліпок» із чоловічих, з невеликою перетасовкою деяких навчальних предметів, з невеликими скороченнями або спрощеннями. Вимагати

від держави, щоб вона зайнялася розробкою типів жіночих шкіл ледь-чи було актуальним, тому що це не входило в коло державних завдань.

Нарешті, було ще одне питання, що жваво цікавило і державу, і суспільство, це – націоналізація освіти. Духовні навчальні заклади в нас були організовані за зразком грецьких, світські – за зразком німецьких, а жіночі – почасти за зразком французьких. Гімназії й народні школи кінця XIX в. також відбивали на собі іноземний вплив. Відповідно, цьому, і вчителями в той час були: греки, німці, французи, австрійці, чехи і т.д. Звичайно, на початку це обумовлювалося відсутністю власної культури, але потім у цьому відпала необхідність, тому що серед освіченого суспільства з'явився великий клас осіб, усією душею відданих шкільній справі, і суспільство могло й повинне було допомагати державі в його турботах про народну освіту не тільки в фінансовому, але й у розумовому і моральному відносінах.

Націоналізацію освіти державі було не під силу досягти своїми розпорядженнями й циркулярами; тут необхідно було дружнє сприяння суспільства. Засобом для цього служили: низведення іноземних мов на другий план у системі освіти й посилення викладання наук (sciences), рідної мови й, крім того, узгодження школи з місцевими умовами [6]. Здійснення цих завдань становило обов'язок, саме, приватних шкіл. Останні повинні були опікуватися не стільки про кількісну сторону освіти, скільки про якісну, тобто прокладати нові педагогічні шляхи, виробляти нові освітні системи, нові типи навчальних закладів.

Як бачимо, інноваційні процеси, які закладалися в народну освіту наприкінці XIX ст., характеризувалися креативністю, оптимізацією й практичною спрямованістю. Промисловість чекала не тільки освіченого робітника, але й професійного технічного персоналу.

Висновки. Сьогодні підтверджує попит підприємств на освічених працівників, які сьогодні у стратифікаційній драбинці зайняли місце «білих комірців». Автоматизація та технізація підприємств вимагає таких робітників, які б могли працювати на складних верстаках з програмованим управлінням. Тому й на ринку праці робота таких працівників сягає 5-ти тис. грн. на місяць, коли оплата праці інженера, що має вищу освіту, всього сягає 1500 грн. А отже, аксіологічний потенціал, як освіти взагалі, так і економічної освіти, зокрема, розширює свої межі і повинний відповідати тим стандартам, які визначаються вимогами XXI ст. Але, як бачимо, підвалини цього явища закладалися вітчизняною економікою та вітчизняною освітою ще в кінці XIX ст.

Перелік посилань.

1. Литвин В. науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI ст./ В. Литвин. – К.: Навч. книга, 2004. – 638 с.
2. Витте С.Ю. Воспоминания, мемуары/С.Ю. Витте. Т. 1. М., – Минск: Харвест, 2002. – 799 с.
3. П.А. Столыпин: Программа реформ. Документы и материалы. Т. 1. – М.: РОССПЭН, 2003. – 763 с.; Т. 2. – 2003. – 798 с.; Столыпин П.А. Переписка / П.А. Столыпин. – М.: РОССПЭН, 2004. – 702 с.; П.А. Столыпин. Грани таланта политика/ Фонд изучения наследия П.А. Столыпина (ФС), Российский гос. архив; под общ. Редакцией П.А. Пожигайло. - М.: РОССПЭН, 2006. – 622 с.
4. Поход против иностранных техников (о технических кадрах на предприятиях) // *Новости и биржевая газета.* – 1898. - 11 (23) декабря. - С. 2 - 4.
5. Экономическое значение образования // *Новости и биржевая газета.* – 1898. - 5 ноября. - С. 1 - 4
6. *Общественные задачи образования* // *Новости и биржевая газета.* – 1890. – 5 ноября. - С. 2 - 3.

Стаття надійшла: 21.10.2014 р.

Рецензент: д.е.н., проф. Дмитрієв І.А.

